

RECENZIJOS

Textkritische Edition der Übersetzung des Psalters in die Litauische Sprache von Johannes Bretke, Pastor zu Labiau und Königsberg i. Pr., nach der Handschrift aus dem Jahre 1580 und der überarbeiteten Fassung dieses Psalters von Johannes Rehse, Pastor zu Königsberg i. Pr., nach dem Druck aus dem Jahre 1625 nebst der Übersetzung des Psalters in die deutsche Sprache von Martin Luther nach der Ausgabe aus dem Jahre 1545 unter Mitarbeit von Friedemann Kluge. Mit einer Einleitung versehen und herausgegeben von Friedrich Scholz, Paderborn etc., Ferdinand Schöningh, 2002, LXXXI, 559.

Jau iš šitokio ilgo ir informatyvaus titulinį puslapį sudarančio apibūdinimo matyti neseniai Vokietijoje išleisto naujo lituanistinio veikalo pobūdis ir jo sandara. Tai dviejų senųjų lietuviškų tekstų – Jono Bretkūno 1580 m. Dovydo psalmių vertimo rankraščio ir šio rankraščio pagrindu 1625 m. išspausdinto tų psalmių varianto, parengto Jono Rėzos, – lyginamoji kritinė studija. Jos autorius – žinomas vokiečių baltistas, indoeuropeistas, Mūnsterio universiteto profesorius ir Vilniaus universiteto Garbės daktaras, Baltų interdisciplininių studijų instituto (Institut für Interdisziplinäre Baltische Studien) kūrėjas bei vadovas Friedrichas Scholzas.

Veikalo turinį sudaro: 1) Pratarė (Vorwort), p. IX–XV; 2) Literatūros sąrašas (Literaturverzeichnis), p. XVI; 3) grafinių ženklų bei sutrumpinimų sąrašas (Sigle, Abkürzungen), p. XVII t.; 4) Įvadas (Einleitung),

p. XIX–LXXXI; 5) J. Bretkūno biblijos 6-sios knygos titulinio pavadinimo ir psalmių rankraščio 2-jo lapo perspaudai (Titel der Psalter-Übersetzung von Bretke), p. 1 t.; 6) J. Rėzos psalmyno trijų pirmųjų titulinių puslapių padidinto formato fotokopijos (Titel der Überarbeitung der Psalter-Übersetzung von J. Rehse), p. 3–5; 7) sinopsiškai pateikti J. Bretkūno psalmių vertimo (kairėje), J. Rėzos leidimo (dešinėje) ir M. Liuterio originalo (abiejų tekstų apačioje) transkribuoti tekstai (Synopsis der Handschrift der Psalter-Übersetzung von J. Bretke von 1580, der überarbeiteten Druckfassung der Übersetzung von J. Rehse von 1625 und der Psalter-Übersetzung von M. Luther nach der Ausgabe von 1545, p. 6–540; 8) Priedas (Anhang), kuriame pateikta fotokopinių ištraukų iš J. Rėzos vokiškosios dedikacijos Prūsijos kunigaikščiui Georgui Vilhelmui (p. 543–547), iš Johanno Behmo vokiškosios prakalbos skaitytojui (p. 548–552), Celestino Mislentos, Mato Reimerio, Kristupo Sapūno, J. Rėzos lotyniškųjų epigramų fotokopijos (p. 553–555) ir pirmųjų dviejų J. Rėzos leidimo psalmių padidintos faksimilės (p. 556–559).

Pratarėje iš pradžios bendrais bruožais apibūdinamas J. Bretkūno ir J. Rėzos tekstų santykis. Čia visai pagrįstai paneigiamas kai kurių tyrinėtojų tvirtinimas, kad J. Rėzos perdirbinyje (Überarbeitung) nesą nieko naujo ir suminimos pastarojo būdingesnės skirtybės rašybos, gramatikos, kalbos ritmo ir kt. lygmenyse: „Sehr häufig bietet Rehse aber neben zwei oder mehr Varianten Bretkes noch eine dritte oder weitere, und ständig ist

er bemüht, auch dem Sprachrhythmus eine eigene Form zu geben“ (p. X).

Toliau pratarmėje rašoma apie tai, kodėl buvę nuspręsta įdėti ir originalo – Liuterio psalmyno tekstą, kuris, be abejonės, labai pravers tiek J. Bretkūno, tiek J. Rėzos lietuviškų tekstų kalbos ir stiliaus tyrinėtojams: juk be originalo neretu atveju būtų sunku ne tik tiksliai nustatyti verstinio žodžio ar posakio reikšmę, bet ir suvokti stilistinę frazės ar sakinio konotaciją. Gali tikrai kilti klausimas, kodėl abiem tekstams pasirinktas 1545 m. Liuterio psalmyno leidimas, nes J. Rėzos psalmyne pagrečiui su lietuviškuoju vertimu įdėtas vėlesnio Liuterio psalmių leidimo tekstas. Tai, kaip vėliau matysime, Fr. Scholzo yra paaiškinta „Įvado“ pabaigoje.

Pratarmėje rašoma ir apie tai, kad recenzuojamojo veikalo autorius su J. Bretkūno biblijos vertimu susipažinęs dar 1949 m. pas prof. Reinhardą Wittramą, pas kurį buvęs vertimo rankraštis, išgelbėtas nuo pražūties paskutiniaisiais Antrojo pasaulinio karo mėnesiais. Šis profesorius atidavęs rankraštį Göttingeno valstybiniam archyvui, iš kurio 1979 m. perkeltas į Berlyno slaptąjį valstybinį archyvą (Geheime Staatsarchiv). Dar 1978 m. rankraštį siūlęs Fr. Scholzui išleisti fotokopiniu būdu latvių kalbininkas Karlis Dravinis, bet dėl tam reikalingos didelės pinigų sumos siūlymas negalėjęs būti realizuotas. Realizuoti jį atsiradusi galimybė tik tuomet, kai susipažinta su jaunu baltistu Jocheņu Dietrichu Range ir atsirado finansavimo šaltinių. Su šiuo buvęs parengtas J. Bretkūno rankraščio leidimo projektas, įgalinęs realizuoti jo leidimą R. Olescho ir H. Rothės „Biblia Slavica“ serijoje (ligi šiol išspausdinti 4 fotokopiniai tomiai).

Plačiame „Įvade“ iš pradžios aiškinami motyvai, skatinę autorių imtis sudėtingos kritinės lyginamosios J. Bretkūno ir J. Rėzos psalmynų tekstų analizės. Toliau pateikiama biografinių duomenų apie šių tekstų autorius bei redaktorius, apibūdinamas pagrindinis ir

korektūrinis J. Bretkūno vertimo sluoksnis (Grund- und Korrekturschicht), aprašomi įsivesti transkribuotuose tekstuose specifiniai grafiniai ženklai (Der Gebrauch der verschiedenen graphischen Zeichen [...] in der Hs und in der Edition). Dar toliau detaliai analizuojamos balsinių, priebalsinių ir dvibalsinių fonemų grafeminės sistemos J. Bretkūno vertimo pagrindiniame (GS) ir korektūriniame (KS) sluoksniuose, t. y. nurodoma, kokiomis grafemomis bei alografais žymimos J. Bretkūno GS ir KS fonemos bei alofonai ir kaip korektūriniai taisymai pateikiami naujajame leidime. Po tokios analizės pereinama prie J. Rėzos perredaguoto J. Bretkūno psalmių vertimo charakteristikos ir jo pateikimo pastarajame. Įvadas baigiamas pastabomis apie Liuterio psalmių vertimą, to vertimo leidimus ir samprotavimais apie nenustatytą leidimą, išspausdintą J. Rėzos 1625 m. pagrečiui su lietuvišku tekstu (kairėje pusėje).

Vienas iš svarbiausių motyvų, skatinusių rengti „Textkritische Edition“, buvęs tas, kad 1991 m. „Biblia Slavica“ serijoje išspausdintame fotokopiniame J. Bretkūno tekste daugelyje vietų dėl rankraščio įrišimo į knygą liko nenufotografuotos atskiros raidės ar raidžių junginiai, todėl tikrai remiantis J. Bretkūno rankraščio ortografinėmis ir gramatinėmis ypatybėmis buvę galima atstatyti trūkstamus grafinius elementus (p. XIX). Be to, iš skirtingos J. Bretkūno rankraščio taisytojų rašysenos, iš jų vartoto skirtingo rašalo buvę galima iššifruoti ir tas vietas, kurios fotografuotiniame leidime esą neaiškios. Apskritai kritiniu J. Bretkūno ir J. Rėzos psalmyno tekstų leidimu norėta padaryti tuos tekstus lengviau paskaitomus (flüssig lesbar zu machen).

Daugiausia biografinių duomenų apie J. Bretkūną ir J. Rėžą Fr. Scholzo veikale perimta iš prof. V. Falkenhahno monografijos „Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer“ (1941). Kartu su tais duomenimis nušviečiama J. Bret-

kūno biblijos vertimo ir kitų jo raštų pasirodymo aplinkybės, biblijos vertimo leidimo peripetijos, J. Rėzos pastangos reviduoti ir rengti spaudai visą J. Bretkūno vertimą pradedant psalmėmis.

Apibūdinant pagrindinį ir korektūrinį J. Bretkūno psalmių vertimo sluoksnį (tokių sluoksnių išskyrimas, be abejonės, buvo priimtas kaip vienas pagrindinių principų dar prieš rengiant fotokopinį J. Bretkūno psalmių teksto leidimą)¹ pažymima, kad tarp jų esą sunku nustatyti griežtesnę ribą: „Nicht immer kann eine Korrektur wirklich sicher einer von beiden Schichten zugeordnet werden“ (p. XXXV). Sunkumų čia kelią tai, kad pagrindinis sluoksnis, J. Bretkūno parengtas 1580 m. gegužės 20 d. – liepos vidurio laikotarpiu, ligi 1602 m. pradžios buvęs tiek jo paties, tiek jo pagalbininkų-korektorių taisomas, be to, per tą laikotarpį kiek kitusi ir vertėjo rašysena. Fr. Scholzo leidime J. Bretkūno pagrindinio teksto taisiniai pateikti išnašose po Liuterio teksto, pažymėti minėta santrumpa *GS* ir mažosiomis *petito formos* raidėmis (a, b, c...). Korektūriniai taisiniai (*KS*) pateikti po *GS* ir pažymėti to paties šrifto formos arabiškais skaitmeniukais (1, 2, 3...). Jeigu atskirų taisinių autorius nustatytas, prie tokių pridėtos dar raidinės santrumpos: *G* = Danielius Gallus, *R* = Jonas Rėza. Nenustatytų autorių taisiniai pažymėti ženklu *X*.

Fr. Scholzo apskaičiavimu, J. Bretkūno psalmyno tekste yra 28 korektūriniai D. Gallaus (=Gaidžio) taisiniai, tarp jų trijų versetų ir dviejų pusversečių. Dar daugiau šiame tekste yra J. Rėzos taisyčių vietų (apie 136). Tačiau ne visi jo taisiniai buvę palikti spausdintame psalmyne, be to, dėl kai kurių J. Rėzos rankai priskiriamų taisinių esą galima ir suabejoti. Taip pat sunkiai identifikuojami ir kitų J. Rėzos pagalbininkų (jų vokiškoje

J. Behmo prakalboje suminėti net 7) taisiniai, nes jų rašysena ryškiau neišsiskirianti nuo vėlesnės bretkūniškosios.

Kaip žinoma, pagrindinis transkripcijos principas – siekimas išlaikyti rašto paminklo autentiškas kalbos ir iš dalies rašybos ypatybes. Tuo tikslu transkribuotame tekste paprastai įsivedama daugiau ar mažiau specifinių simbolių grafinių ženklų, padedančių teksto skaitytojui, o ypač tyrinėtojui, atkurti apytikrį originalo vaizdą. Todėl ir recenzuojamojo veikalą įvade skyrium apibūdinami tie ženklai, kuriais operuojama transkribuotuose J. Bretkūno ir J. Rėzos tekstuose (iš viso jų pavartota 15).

Ypač detaliai įvade nagrinėjamos grafeminės sistemos, būdingos J. Bretkūno psalmių rankraščio abiem sluoksniams (*GS* ir *KS*). Analizė pradedama nuo bendrų samprotavimų apie grafemos, alografo ir fonemos, alofono sąvokas ir jų tarpusavio santykius, o paskui skyrium charakterizuojama priebalsinių, balsinių ir dvibalsinių fonemų grafinė raiška.

Daugelis grafeminių charakteristikų yra neprikaištingos, neretai paremtos ir statistiniais duomenimis. Tačiau pasitaiko šiek tiek ir abejotinų dalykų. Vienas iš jų – priebalsinės fonemos /d/ alografo *đ* išvelgimas J. Bretkūno psalmių rankraštiniame tekste. Tokio alografo su įkypu brūkšneliu nesu pastebėjęs ne tik psalmių, bet ir kitų J. Bretkūno bibliinių tekstų fotokopijose. Įvade nurodytose vietose (*PS* 8, 1; 34, 17; 39, 1) tėra tik *đ* formos alografas: *đaudio* (=Dovydo), *excindere* (šitoks alografas dažnas ir įvairiuose vėlesniuose lietuviškuose rankraščiuose, neretai turintis kilpelės formą *đ̣*). Todėl tvirtinimas, kad „Das Allograph *đ* kommt im Psalter etwa 26-mal vor“ (*XLVII*) nėra tikslus. Galima suabejoti ir dėl to, ar J. Bretkūnas nesuvokęs fonemų /e/ ir /è/ skirtumo (p. *LII*). Tiesa, jis siaurojo [e] nežymėjo (kaip tai vėliau darė D. Kleinas) specialia grafema. Tačiau platųjį [e] vis dėlto dažnokai rašė su dabartinės formos „nosiniu“

¹ Šis principas įtvirtintas J. D. Rangės studijoje „Bausteine zur Bretke-Forschung...“, Padeborn etc., 1992.

kabliuku, pvz.: a. sg. m. *ębrofa* 73, 20, praes. 2 sg. *ifchkeļi* 9, 14, il. sg. f. *pęklona* 28, 1, a. sg. m. *pęti* 79, 11, n. sg. m. *fwęts* „svečias“ 119, 19, praes. 3 *tęka* 74, 6, g. pl. *węßimu* 20, 8...

Po detalios J. Bretkūno psalmių rankraščio grafeminės sistemos charakteristikos Fr. Scholzo Įvade supažindinama su *GS* ir *KS* korektūrinių taisyčių pateikimu bei komentavimu „Textkritische Edition“, be to, keletas skyrelių skiriama J. Rėzos psalmyno redagavimui ir jo pateikimui šiame leidinyje. Čia visai pagrįstai konstatuojama J. Rėzos ir jo pagalbininkų bendroji tendencija labiau negu J. Bretkūno rankraštyje laikytis Liuterio originalo (p. LXXI). Tačiau esama ir išimčių iš šios tendencijos, kai kurias jų savo komentaruose yra nurodęs ir Įvado autorius.

Reikšmingas taip pat Fr. Scholzo pastebėjimas, kad J. Rėzos leidime esą gerokai daugiau spaudos klaidų negu apsirikimų J. Bretkūno rankraštyje. Tai atsitikę dėl to, kad rinkėjas veikiausiai nemokėjęs ar silpnai mokėjęs lietuviškai (ib.). Todėl reikėję J. Rėzai pridėti psalmyno gale klaidų atitaisymą „Pataišymas nekuriū paklidimu“ (jame nurodytos klaidos Fr. Scholzo veikale pažymėtos santrumpa BER (=Berichtigung). Kitos spaudos klaidos, nepatekusios į J. Rėzos atitaisymą, transkribuotame tekste pataisytos lenktiniuose skliausteliuose po *l* (=lies, skaityk).

Bene sudėtingiausia lingvistiniu požiūriu J. Rėzos psalmyne yra kirčio ženklų vartojimo problema. Fr. Scholzas nustatė, kad dažniausiai čia esąs vartojamas stogelio formos cirkumfleksas, daug rečiau gravis ir visai retai akūtas. Cirkumfleksą (^) turį ilgieji balsiai ir dvibalsių pirmieji (retai antrieji) dėmenys; ypač dažnai jis pasitaikąs ant *u*, taip pat ant *e*, žyminčio siaurąjį [ė]. Gravis paprastai žymis trumpąjį balsį, ypač žodžio gale, o akūtas aptinkamas labai retai vietoj cirkumflekso arba gravio (p. LXXII). Be to, daugeliu atvejų kirčio ženklai esą randami skiemenyse, kurie ir pagal dabartines taisyk-

les turį toną (die auch nach den heutigen Regeln den Ton tragen, p. LXXII), pvz.: *Pawēßiu, tūkstantis, manâm, Szmonëms* ir kt. Tačiau tam tikruose žodžiuose bei jų formose akcento ženklai gana dėsningai esą vartojami ne pagal dabartines kirčiavimo taisykles. Tai gali atspindėti J. Rėzos tarminį kirčiavimą arba XVII a. kirčiavimo skirtybes, ypač tokie atvejai kaip g. pl. *Pagoniū, Pavargusiū*, opt. *butū, dzauktūs, gailētūs*, praet. I pl. *puldinejôm*, praes. 2 pl. *bijotēs* (// *bijotės*) ir kt. Be to, kirčio ženklų vartosenoje esama ir daug spaudos klaidų. Todėl tiek atskirų žodžių kirčiavimo J. Rėzos psalmyne, tiek ir santykio tarp „klaidingo“ ir „taisyklingo“ kirčiavimo problema privalanti tyrinėjimų atei tyje (p. LXXIII).

Yra pagrindo manyti, kad tokie Fr. Scholzo „Įvado“ teiginiai paskatins ir mūsų istorinės akcentologijos tyrinėtojus nukreipti žvilgsnį į J. Rėzos psalmyną ir galbūt rasis specialių šio rašto paminklo kirčiavimo sistemą gvildenančių darbų. Ypač, man rodos, svarbu šią sistemą palyginti su atitinkama D. Kleino gramatikos sistema, nes, iš vienos pusės, tarp jų esama tam tikrų bendrybių, o iš antros – ir ryškių skirtybių. Pavyzdžiui, J. Rėzos psalmyne stogelio formos cirkumfleksas (^), panašiai kaip D. Kleino gramatikose, neretai vartojamas tam tikroms morfologinėms kategorijoms žymėti (*ā* kamieno vardažodžių vns. kilmininkui: *Burnôs* 54, 3, *Galwôs* 40, 13, *gerrôs* 34, 13, *Motinôs* 50, 20..., įvairių kamienų dgs. kilmininkui: *Falschiwujû* 5, 7, *gerrû Dienû* 49, 19, *Lupû* 17, 14, *Rankû* 18, 25, *szodziû* 7, 1...), bet, priešingai negu D. Kleino, labai dažnai vartojamas tvirtapradiuose skiemenyse (n. sg. *Aûkfas* 19, 13, imper. 2 sg. *bûk* 25, 11, *netilêk* 35, 22, a. pl. *Jâuczius* 8, 8, praes. 3 *klâufia* 9, 3, *gâudo* 17, 9, a. pl. *Gâlwas* 66, 12, inf. *atstôti* 39, 6, *laimêti* 45, 5, *reggêti* 40, 13, *wâlgiti* 50, 13, d. sg. *mân* 50, 7...).

Po kirčiavimo Fr. Scholzo „Įvade“ liečiama ir kita nemažiau sudėtinga problema –

balsių nazalizacijos žymėjimas J. Rėzos psalmyne. Konstatuojama, kad čia vietoj J. Bretkūno vertimo rankraštyje vartoto nazalizacijai žymėti taško raidės apačioje esą įsivesti tik *q* ir *ϕ* (su įkypais brūkšneliais), kurie „Textkritische Edition“ perteikti dabartinės formos raidėmis *q* ir *ϕ*. Balsio [u] nazališkumas J. Rėzos psalmyne apskritai niekaip nepažymėtas, o [i] kartais esąs perteiktas rašmeniu *j*: „Bei *u* wird die Nasalität überhaupt nicht bezeichnet, bei *i* bisweilen durch die Verwendung von *j* statt *i*“ (p. LXXIV). Reguliariau todvi nosinės raidės esą vartojamos vienaskaitos galininke, todėl šiuo atveju esą galima kalbėti apie normą, kuri dėl išorinių priežasčių ne visuomet esanti išlaikyta. Tais atvejais, kai tų raidžių trūksta arba kai jos buvusios klaidingai pavartotos, kritiniame leidime greta jų lenktiniuose skliausteliuose įrašytos taisyklingos formos. Trūkstamieji arba klaidingai sudėlioti nosiniai ženklai sudarą dažniausiai pasitaikančių kritiniame J. Rėzos psalmyno leidime klaidų grupę (ib.).

Iš čia suminėtų teiginių bene daugiausia abejonių gali kelti cituotasis dėl nosinio [i] žymėjimo grafema *j*. Įvado autoriaus šiam teiginiui pailiustruoti pateikti 3 pavyzdžiai: *jfi geide*, *ghj*, *etgaiwjs*. Esu pastebėjęs dar tokias formas: *prtc. tiljs* 83, 2, a. sg. *rupestj* 10, 7, *Schirdj* 19, 10, *βodj* 9, 17, *praet. 3 nejweike* 18, 45. Tačiau tokie reti atvejai vargu ar duoda pagrindo manyti J. Rėzą norėjus joti suteikti neįprastą funkciją. Čia veikiausiai paprasčiausios spaudos klaidos, nes nei ankstesniuose, nei vėlesniuose lietuviškuose raštuose nosinis [i], rodos, taip nebuvo žymimas. Todėl ne be pagrindo ir Įvado autorius yra pastebėjęs, kad „Doch bedarf diese Frage noch einer gründlichen Untersuchung“ (p. LXXVI).

Šiaip visi kiti „Įvado“ autoriaus teiginiai dėl J. Rėzos psalmyno rašybos (grafinės fonemų /e/ ir /è/ diferenciacijos, fonemų /uo/, /č/ žymėjimo ir kt.) yra taiklūs, nekeltantys abejonių.

Istoriografiniu atžvilgiu įdomus yra ir paskutinis „Įvado“ skyrelis apie Liuterio psalmynų leidimus, kuriame suminėta autoriaus motyvacija dėl Liuterio 1545 m. psalmių leidimo pasirinkimo kritinio leidimo originalu. Viena, šis trečiasis, paskutinis Liuterio rankos psalmynas, išskyrus ortografijos ir kai kuriuos žodžių darybos dalykus, esąs identiškas su J. Rėzos leidime randamu, o antra, būtų buvę sunku nustatyti, kuriuo Liuterio psalmių leidimu naudojėsis Rėza, nes tarp 1581 ir 1625 metų buvę išspausdinta 20 atskirų Liuterio psalmių tekstų ir 44 jo visos biblijos leidimai su psalmių tekstais (p. LXXX). Nors tokia motyvacija nėra labai įtikima (veikiausiai čia lėmė praktiniai sumetimai: įdėjus prie J. Bretkūno psalmių vertimo 1545 m. Liuterio psalmių originalą, o prie J. Rėzos varianto – jo leidime esantį Liuterio psalmių tekstą, būtų reikėję didinti leidinio formatą), bet kritiniame, nefotokopiniame leidinyje ji gali būti pateisinama: lietuviškų tekstų tyrinėjimams Liuterio 1545 ir vėlesniųjų leidimų minėtos rūšies skirtybės nėra esminis dalykas.

Savaime suprantama, kad stambiausią Fr. Scholzo veikalo dalį sudaro J. Bretkūno, J. Rėzos ir M. Liuterio psalmynų tekstai su komentarais. Kadangi šie tekstai bus pagrindinis tyrinėjimų objektas, ypač svarbus jų autentiškumas, nemažai priklausantis ir nuo pasirinkto jų pateikimo būdo. Paprastai esmingiausias transkribuotiems tekstams keliamas reikalavimas – siekimas išlaikyti kalbines rašto paminklo ypatybes: jo kaitybines ir darybines formas, taip pat pagal galimybes ir grafiškai išreikštus foneminius (resp. fonetinius) bruožus bei atspalvius². Tokio reikalavimo, apskritai imant, laikomasi kritiniame sinopsiniame Fr. Scholzo leidime.

Ypač reikšminga tai, kad šiame leidime, remiantis J. Bretkūno rankraščio originalu,

² Płg. J. W o r o n c z a k, Zasad y wy d a n i a t e k s t ó w s t a r o p o l s k i c h (p r o j e k t), W r o c ł a w, 1959, 36.

atstatytos fotokopiniame 1991 m. leidime (6-oje „Biblia Slavica“ serijoje) dėl įrišimo glaustumo nenufotografuotos arba neryškiai nufotografuotos kai kurių žodžių pradžios ar pabaigos dalys, taip pat kai kur neryškios paraščių glosos. Pavyzdžiui, Ps 16 penktojo skirsnelio pirmosios eilutės galinio žodžio matoma fotokopiniame leidime tik dalis *lab...*, kuri atstatyta į *labis*; Ps 40 šeštojo skirsnelio pirmosios eilutės galinio žodžio tame leidime matoma tik *di...*, kuri atstatyta kritiniame leidime į *didi* (n. pl.) ir pan. Ypač gaug „nukąstų“ žodžio dalių fotokopiniame leidime yra 17, 31, 35, 38, 40, 60, 76, 93, 107, 122 psalmėse. Todėl iš originalo rankraščio, kuris buvo prieinamas patyrusiam mokslininkui, buvo galima tiksliai atstatyti kalbos lytis, iššifruoti, prasibrovus į gilesnes įrišimo vietas ir atsižvelgus į skirtingas rašalo ir atskirų korektorių rašysenos ypatybes, neryškias ar neįskaitomai subraukytas J. Bretkūno psalmių rankraščio vietas. Be tokio iššifravimo neįmanomas ir autentiško šio rankraščio teksto atkūrimas remiantis vien fotokopiniu 1991 m. leidimu.

Žinoma, dėl vieno kito iššifruoto (resp. atstatyto) atvejo neturinčiam po ranka originalo ir sprendžiančiam tik iš fotokopinio leidimo gali kilti abejonių. Pavyzdžiui, Ps 25, 8 g. sg. forma *k...lio* atstatyta *kėlio*. Iš tolimesniuose skirsneliuose (versetuose) randamų lyčių a. sg. *Kielį* (9), *kielą* (12), n. pl. *Kielei* (10) (visose po *k* išbraukta *i*), būtų pagrindo atstatyti *kelio*, bet fotokopijoje išlikęs prie *k* vertikalios formos brukšnelis leidžia suponuoti formą ir *kėlio*, kuri turbūt buvo aiški iš originalo. Kitas atvejis – Ps 54, 4. Čia ketvirto skirsnelio pirmosios eilutės paskutinio žodžio fotokopiniame leidime tėra tik dalis *mal*: *Diewe Ifschklaufik mana mal...* „Textkritische Edition“ atstatyta a. sg. forma *malda* (54, 3), nors galėtų būti ir g. sg. *maldos* (J. Rėzos leidime – *Malda*). Jei šiuo atveju atsižvelgta ne tik į J. Rėzos leidimą, bet ir į originalą, tuomet abejonė

visiškai išnyksta. Tačiau šifruojant sudėtingą J. Bretkūno psalmyno rankraštį abejonių buvo neįmanoma išvengti ir pačiam šifruotojui, kaip tai yra pažymėta kritinio leidimo Įvade (p. XX).

Daug lengviau buvo parengti J. Rėzos psalmyno naują, transkribuotą tekstą, nes originale nebuvo jokių taisymų (išskyrus klaidų sąrašą), reikalavusių specialių komentarų. Prieš rengiant tokį tekstą reikėjo tiktai apsispręsti, kokius senojo leidimo rašmenis palikti ir kokius pakeisti, be to, kur ir kaip pateikti tekste pasitaikiusias klaidas, neįtrauktas į J. Rėzos leidimo klaidų sąrašą. Ryškiausias grafinio pobūdžio pakeitimas kritiniame leidime – dabartinės formos „nosinių“ grafemų *q*, *ę* įvedimas vietoj bretkūniškųjų *q* ir *ę* ir rėziškųjų *q* ir *ę* (su įkypais brūkšneliais apačioje). Šiaip visi kiti rašmenys nepakeisti, išskyrus jų gotikinį stilių, kurio vietoj įsivesta lotyniškoji antikva.

Gerai, kad kritiniame leidime ištaisyti į J. Rėzos psalmyno sąrašą neįtraukti „paklydimai“. Galima tiktai suabejoti, ar nebūtų buvę tikslingiau į išnašas nukelti, o ne tekste skliausteliuose taisyti pastebėtas klaidas? Juoba, kad kur ne kur pasitaiko ir ginčytinų taisymų, įrašytų pol. Man rodos, nederėjo prie taisytinų priskirti tokių formų kaip fut. 1 sg. *eifu* (l. *eiſiu*) 5, 8, *bufu* (l. *buſiu*) 18, 4, *girfu* (l. *girſiu*) 35, 18, fut. 3 *faes* (l. *fues*) 21, 10, praes. 1 sg. *turu* (l. *turiu*) 16, 2, *Gelbetois* (l. *Gelbetoias*) 10, 14, nes jos tuomet buvo būdingos tam tikroms Rytų Prūsijos lietuvių šnektoms³.

Kadangi J. Rėzos psalmyne įvairių nenuoseklumų ir spaudos klaidų yra gana daug, tad nenuostabu, kad viena kita iš jų liko nepataisyta ar nelabai tiksliai pataisyta ir kritiniame leidime. Pavyzdžiui, nepataisyta praes. 3 *ifchniekfta* [=ifchnikſta] 37, 20, in.

³ Plg. J. Gerullis ir Chr. Stangas, Lietuvių žvejų tarmė Prūsiose, Kaunas, 1933, 48; A. S a l y s, Lietuvių kalbos tarmės, Tübingenas, 1946, 42–43 (fotoprintinis leidinys).

pl. *Pallioziūfa* [= *Palloctziūfa*] 48, 4 (plg. J. Rėzos klaidų atitaisyse teikiamąją n. sg. formą *paloczius*), fut. 3 *waddyns* [= *waddins*] 89, 27, tukstantis *maetai* [= *tukstantis maetu* ar *maetū*] 90, 4, praes. 1 pl. *kentziom* [= *kentziam*] 90, 15, praet. 3 *koriojo* [= *korojo*] 105, 14, praes. 1 sg. *laiku* [= *laikau*] 120, 7, g. pl. *struniu* [= *strunū*] 144, 9, *Kunnigâikſtziu* [= *Kunnigâikſchtziu* ar *Kunnigâikſchtziū*], 146, 3, adv. *nudemais* [= *nūdemais*] 74, 1. Prie netiksliai pataisytų kritiniame leidime spaudos klaidų skirtina: a. sg. *gwôlta* (l. *gwôla*) 58, 3, praes. 1 sg. *nußawinniu* (l. *nußwawinnu*) 101, 5 [čia skliausteliuose turėtų būti *nußawinnu*], a. sg. *Ofanti* [= *fanti*] 141, 6 [tai neabejotina spaudos klaida], g. pl. *trokſchtautziujū* (l. *trokſchtanzijū*) [= *trokſchtancziujū*] 5, 7.

Kritiniame leidime prie tam tikros rūšies klaidų priskirti ir kai kurių grafemų ar alografų įvairavimai J. Rėzos psalmyne (alografof vartojimas ne tik įprastinėje žodžio galo pozicijoje, bet kartais ir žodžio viduryje, trigrafo *dcz* kaitaliojimas su digrafu *dž* reiškiant afrikatą /dž/ ir kt.). Todėl šiame leidime neretai ir tokie grafinio nenuoseklumo atvejai taisomi lenktiniuose skliausteliuose po *l.* [= *lese*], pvz.: a) n. sg. *linksmas* (l. *linkſmas*) 16, 11, imper. 2 sg. *weisdek* (l. *weiſdek*) 17, 2..., b) g. sg. *Szodczu* (l. *Szodzio*) 105, 8, in. pl. *Szodczofu* (l. *Szodzofu*) 51, 5, praes. 1 *meldziūs* (l. *meldziūs*) 142, 2, c) a. sg. *matzna* (l. *macna*), bet a. pl. *matznus* 136, 18 (netaisoma!).

Ar šitokie atvejai laikytini 1625 m. psalmyno spaudos, ar redagavimo klaidomis, neturint to psalmyno rankraščio, sunku pasakyti. Gali būti skirtingų nuomonių ir dėl jų taisymo tikslingumo naujame transkribuotiniame leidime. Kadangi tai rašybos lygmens nevienodumai, iš esmės nekliudantys nustatyti to rašto paminklo kalbines ypatybes, man rodos, nebuvo gyvo reikalo juos taisyti, aiškinti. Juoba kad kai kuriais atvejais dėl interpretacijos gali kilti ir abejonių. Pavyzdžiui, kodėl d. sg. *Matznamujam* 132, 5 taisytina į *Macnamujam* arba a. sg. *matzna* 136, 12 į

macna, kitaip sakant, digrafas *tž* keičiamas nonografu *c*? Juk J. Rėzos psalmyne gana dažnai digrafas *tž* žymi afrikatą /č/, be to, M. Mažvydo, J. Bretkūno raštuose, Wolfenbüttelio postilėje yra paliudytas ir būdvardis *mačnas*, *mačnus* (visi šio būdvardžio 19 pavartotų atvejų Mažvydo yra tik su afrikata /č/)⁴. Taigi ir J. Rėzos psalmyne minėtais atvejais galėjo būti formų su /č/.

Baigdamas čia išsakytas pastabas apie naują Fr. Scholzo veikalą, norėčiau pabrėžti šio veikalo reikšmingumą lietuvių rašomosios kalbos, ypač jos prūsinės atšakos, istorijai tirti. Greifsvaldo universiteto profesorius, vienas iš žymiausių mūsų laikų J. Bretkūno palikimo tyrinėtojų J. D. Rangė 2002 m. iškilmingame minėjime, skirtame šio senosios lietuvių literatūros klasiko 400-sioms mirties metinėms, savo kalboje yra pareiškęs, kad esą reikėtų džiaugtis dėl to, jog J. Bretkūno biblijos rankraštis nebuvęs išspausdintas, nes priešingu atveju būtų dingę daug reikšmingų lietuvių kalbos faktų. Šitoks tvirtinimas, kaip rodo ir Fr. Scholzo „Textkritische Edition“ veikale sinopsiškai pateikti J. Bretkūno ir J. Rėzos psalmynų tekstai, šiuo atžvilgiu yra teisingas: pastarojo psalmyne dažnu atveju iš kelių J. Bretkūno rankraščio kalbos lyčių atrinkta tikta viena, vienas variantas arba pateiktas naujas, paties J. Rėzos ar jo pagalbininkų pasiūlytas variantas. Tačiau, antra vertus, išspausdintasis 1625 m. tekstas dėl tokios atrankos, dėl jame ryškios tendencijos vengti Prūsų Lietuvos aukštaičių šnektoms nebūdingų kalbos ypatybių ir kurti visoms to krašto tarmėms bendrinę rašomąją kalbą taip pat labai svarbus lietuvių kalbos istorijai⁵. Todėl idealus

⁴ Žr. D. Urbas, Martyno Mažvydo raštų žodynas, Vilnius, 1998, 217; plg. P. Skardžius, Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen, – Tauta ir žodis, VII, Kaunas, 1931, 124–125.

⁵ Plačiau žr. J. Palionis, Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a., Vilnius, 1967, 65–66; Z. Zinkevičius, Lietuvių kalbos istorija, III, Vilnius, 1988, 86.

atvejis būtų tuomet, jeigu be išlikusio, gražiai vokiečių mokslininkų išsaugoto rankraščio būtų buvęs išspausdintas ir visas J. Bretkūno biblijos vertimo tekstas.

Dabar, kai jau turime pagrečiui moksliškai išleistus J. Bretkūno ir J. Rėzos psalmynų tekstus su komentarais ir originalu, atsiskleidžia naujos galimybės lyginti tuos tekstus ir visapusiškai juos tyrinėti, patikslinti apriorinius kai kurių kalbos istorikų tvirtinimus dėl tų tekstų kokybės ir vertės.

Jonas Palionis

X. D. K. P. S. lietuvių kalbos gramatika: XIX amžiaus pradžia. Parengė Giedrius Subačius, Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2002, 368. (Bibliotheca Archivi Lithuanici 3).

Trečioje žurnalo „Archivum Lithuanicum“ įsteigtos serijos „Bibliotheca Archivi Lithuanici“ knygoje skelbiama rankraštine XIX a. pradžioje lenkiškai parašyta lietuvių kalbos gramatika „Prawidła Ięzyka Litewskiego Czyli Grammatyka Litewska“. Publikaciją parengė Giedrius Subačius¹ – minėtojo žurnalo vyriausiasis redaktorius, parengęs ir pirmą tos pačios serijos knygą „Kalikstas Kasakauskis: Lietuvių bendrinės kalbos konjunktūra“ (Subačius 2001).

Knygą sudaro pratarmė, analitiniai G. Subačiaus ir H. Karaš straipsniai, trumpai išdėstyti gramatikos tekstų rengimo principai, pačios gramatikos fotografuotinis ir transliteruotas tekstas, gramatikos vertimas, parengėjo pagal rankraščio antraštes sudarytas gramatikos turinys, lietuviškų žodžių indeksas ir dalykinė rodyklė.

Skelbiamoji gramatika viršelių atvarte (ir straipsnyje) parengėjo pristatoma kaip žemaitiška lietuvių kalbos gramatika. Toks apibūdinimas kiek klaidina, nes gramatika parašyta ne žemaitiškai, o lenkiškai. Žemaitiška ji vadinama dėl tarminio aprašomosios kalbos pamato ir kalbinės autoriaus orientacijos. Norint išryškinti būtent šias ypatybes būtų tiksliau ją pristatyti kaip lenkišką lietuvių kalbos (žemaičių tarmės) gramatiką ar kaip nors panašiai². Pirmoji lietuviška lietuvių kalbos gramatika parašyta kiek vėliau, XIX a. viduryje, Kazimiero Kristupo Daukšos (žr. Balčikonis 1955/1978; Smetona 1995).

Knyga viršelių atvarte palydima linkėjimu ateities tyrėjams nustatyti gramatikos autorių. Gražus linkėjimas, juo labiau, kad paties G. Subačiaus dėta daug pastangų siekiant šią problemą išspręsti. Tačiau knygos vertę visų pirma sudaro XIX a. pradžios lietuvių kalbos (žemaičių tarmės) ir lenkų metakalbos duomenys, svarbūs lietuvių ir lenkų kalbų istorikams, gramatikos sandara, medžiagos skirstymo kriterijai, apibrėžimai ir terminai, svarbūs kalbotyros (gramatikos) istorijai. Žinant apytikrą gramatikos parašymo laiką ir nustačius joje aprašomos kalbos bei metakalbos tarminį pamatą autorystės klausimas kalbos ir gramatikos istorijai ne toks jau svarbus, jis kur kas reikšmingesnis kultūros istorijai.

G. Subačiaus straipsnis „X. D. K. P. S. gramatika (apie 1820–1830)“ (p. 10–49) remiasi, kaip pats autorius nurodo, jo monografijos „Žemaičių bendrinės kalbos idėjos. XIX amžiaus pradžia“ septintuoju skyriumi (Subačius 1998, 313–331). Recenzuojamoje knygoje jis pageduotas ir papildytas, daugiausia nauja medžiaga apie rankraštį ir jo istoriją. Straipsnyje visų pirma gana išsamiai aprašytas pats rankraštis: signatūros, įrišimas, antraštė, paginacija, popierius, vandenženkliai, rašalas, net skaitytojų sąrašas ir

¹ Viršelyje parengėjas neįprastai užrašytas knygos autoriaus vietoje.

² Plg. H. Karaš apibūdinimą: „lietuvių kalbos gramatika, parašyta lenkiškai“, p. 50.